

UOT: 811.512.161

M. KAŞĞARININ "DİVANÜ LÜGAT-İT TÜRK" ƏSƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİKASI

Məhərrəm Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Azərbaycan
mammadovmaharam@gmail.com
Orcid: 0000-0003-0608-7226

Xülasə

Məqalədə M.Kaşğarının "Divanü lügat-it türk" abidəsində işlənən sözlərin Azərbaycan dili şivələrində mühafizə olunması araşdırılır. "Divan"dakı sözlər Azərbaycan dili şivələrində müxtəlif forma, mənə və kəmiyyətdə qorunub saxlanmışdır. Belə sözlərin bir qismi həm ədəbi dil və dialektlərdə, digər qismi isə ədəbi dildə arxaikləşmiş, dialektlərdə isə işəkliyini itirməmişdir. Məqalədə yalnız dialektlərdə işlənən sözlərdən bəhs olunur və onlar ilkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər, ilkin mənasını saxlamaqla, fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər və semantik dəyişikliyə uğrayan sözlər şəklində qruplaşdırılmışdır. Həmçinin sözlərin tarixi inkişafı izlənilmiş; qədim türk yazılı abidələrindəki forma və mənası orta yüzilliklər yazılı abidələrlə, müasir türk dilləri və dialektləri ilə müqayisə olunmuş, baş verən dəyişikliklər, fərqlənmələr izah edilmiş, tarixi və müasir arealı müqayisə olunmuşdur.

Açar sözlər: M.Kaşğari, divan, türk, dil, dialekt, söz, mənə, forma.

"DİWAN LUGHAT AL- TURK" BY MAHMUD KASHGARI AND LEXICON OF THE DIALECTS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Maharram Mammadli
Doctor of Philological Sciences, professor
Baku State University
Baku, Azerbaijan

Summary

The article researches the preservation of the words, which were used in M. Kashgari's monument "Dīwān Lughāt al-Turk" in the dialects of the Azerbaijani language. The words of the "Divan" have been preserved in the dialects of the Azerbaijani language in different forms, meanings and numbers. Some of these words have become archaic both in the literary language and in the dialects, while others have become archaic in the literary language and haven't lost their meaning in the dialects. The article deals only with words used in dialects, and they are grouped into words, that retain their original meaning and phonetic composition, words, that undergo phonetic change while retaining their original meaning, and words, that undergo semantic change. The history of the words has also been followed; the form and meaning of the ancient Turkic written monuments are compared with the written monuments of the middle centuries, modern Turkic languages and dialects, the changes and differences are explained, and the historical and modern areas are compared.

Key words: M.Kashgari, Divan, Turkic, language, dialect, word, meaning, form

«ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТЮРК» МАХМУДА КАШГАРИ И ЛЕКСИКА ДИАЛЕКТОВАЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Магеррам Мамедли
Доктор филологических наук, профессор
Бакинский Государственный Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

В статье рассматривается сохранность слов, использованных в памятнике М. Кашгари «Диван Лугат ат-Тюрк», в диалектах азербайджанского языка. Слова «Дивана» сохранились в диалектах азербайджанского языка в разных формах, значениях и числах. Некоторые из этих слов архаичны как в литературном языке, так и в диалектах, другие же архаичны в литературном языке и не утратили

своего значения в диалектах. В статье рассматриваются только слова, используемые в диалектах, и они группируются на слова, сохраняющие исходное значение и фонетический состав, слова, претерпевающие фонетические изменения при сохранении исходного значения, и слова, претерпевающие семантические изменения. Также была прослежена история слов; сравниваются форма и значение древнетюркских письменных памятников с письменными памятниками средних веков, современными тюркскими языками и диалектами, объясняются изменения и различия, сравниваются исторические и современные ареалы.

Ключевые слова: М.Кашгари, Диван, тюркский, язык, диалект, слово, значение, форма.

Aktuallaq. Türk xalqlarının tarixi, coğrafiyası, dili, ədəbiyyatı, folkloru, etnoqrafiyası və mifologiyasının öyrənilməsində ən dəyərli mənbə M. Kaşğarının “Divanı”dır. İndiyə kimi “Divan” müxtəlif istiqamətlərdə kifayət qədər tədqiq olunsada bu proses tam başa çatmamışdır. “Divan”ın lüğət tərkibinin Azərbaycan dili dialektləri ilə müqayisəli tədqiqi xalqımızın və dilimizin tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Annotasiya. M. Kaşğarının “Divanı”nda qədim və orta yüzilliklər ədəbi dillərin əlaqəsindən, 32 tayfa dilinin lüğət tərkibindən, həmin dövrdə oğuz tayfa dillərinin üstünlüyündən geniş bəhs olunur. “Divan”da işlənən sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan dili ilə oxşarlıq təşkil edir. Lakin dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərində bəzi sözlərdə dəyişmələr də baş vermişdir. Məqədə dialektlərimizdə oxşar sözlərdən əlavə forması və mənası dəyişən, izləri qalan sözlər də şərh olunmuşdur.

Metod. Məqələdə təsviri və müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş. XI yüzilliyin ensiklopedik alimi M. Kaşğarının “Divanü lüğət- it türk” əsəri türk xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, etnoqrafiyası və onomastikası ilə bağlı ən möhtəşəm abidədir. Bu abidədə qədim və orta yüzilliklər türk ədəbi dilləri arasında əlaqə, ədəbi dil və dialekt münasibətləri, türk tayfa dillərinin diferensiasiyası, milli və alınma sözlərin funksionallığı və s. mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır. “Divan”ın materiallarından aydın olur ki, orta yüzilliklər ədəbi dilləri qədim türk ədəbi dili əsasında formalaşmışdır. Bu dövrdə qədim türk, yəni Orxon-Yenisey abidələrinin dil xüsusiyyətləri orta yüzilliklər ədəbi dilinə ötürülmüşdür. Bu prosesdə əsas fonetik, qrammatik xüsusiyyətlər saxlanmış, qismən fərqlənmələr meydana çıxmışdır. Əsas lüğət fondu mühafizə olunmuş, alınma sözlər nisbətən artmış, bir qisim sözlər arxaikləşmiş, digər qisminin isə arealı və ya kəmiyyəti məhdudlaşmışdır. M. Kaşğarının “Divanı”nda 32 tayfanın dilindən istifadə olunmuşdur ki, onların arasında oğuzlara məxsus sözlər çoxluq təşkil edir. Divanda işlənən sözlərin əksəriyyəti ədəbi dilimizdə və dialektlərimizdə mühafizə olunmuşdur. V. Aslanovun statistik hesablamalarına görə, “Divan”da işlənən 8 min sözdən 5 mindən çoxu müasir ədəbi dilimizdə, dialektlərimizdə, yazılı abidələrimizdə işlənir [1,63]. M. Kaşğarının “Divanı”nın lüğət tərkibi müasir türk ədəbi dillərində və dialektlərində müxtəlif forma və mənada, eləcə də kəmiyyətdə qorunub saxlanmışdır. Müasir türk ədəbi dil və dialektlərində qədim türk sözlərinin bir hissəsi ilkin formasını və semantikasını olduğu kimi saxlamış, əksəriyyətinin tərkibində dəyişiklik baş vermişdir. Azərbaycan dilinin şivələrində işlənən “Divanı”ndakı sözləri fonetik tərkibinə və mənasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkünür:

İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər: Ün - səs. Qədim türk yazılı abidələrində və M. Kaşğarının “Divanı”nda və digər yazılı abidələrdə ün sözü “səs” mənasında işlənmişdir: Kanınız yoklayur, kadaş alpınız, karğanur ününüz “Xanınız yüksəlir, dostluq igid liyinizdir, ucalır səsiniz (Yenisey abidəsi); - ol məni ündədi [MK, I, s.300]; - Ünim anlan, bəglər, sözümlərin, bəglər! (KDQ); - Rəmlərin ünü həmçün cərəsvər (Nəsimi); - Mən yerdə ününü dinləməzsən (Xətai); - *Ünüm*dən titrədi tamam vilayət, Elə sandılar ki, qopdu qiyamət (Vaqif).

Bu söz Bakı, Cəbrayıl, Cəlilabad, Culfa, Gədəbəy, Göyçay, Göygöl, İmişli, İsmayılı, Laçın, Oğuz, Saatlı, Salyan, Şahbuz, Şamaxı, Şəmkir, Şuşa, Tovuz və Şəki şivəsində qədim mənasında mühafizə olunmuşdur; məs.: - Səssiz-ünsüz gəlirv apardı (Ş.); - Hər yana ün saldım (İm.); - Mədət kişi dağa- daşa ün salıf (Gəd.) [ADDL,524] və s. Ün sözü özbək, qırğız, türkmən, uyğur, qaraqalpaq, başqır və s. dillərdə də işlənərkədir.

Ağıl - mal-qara, qoyun saxlanan yer. Qədim yazılı abidələrdə ağıl şəklində " tövlə, qoyun saxlanan yer" mənasında işlənmişdir; məs.: ... *ağılın*ta yilkın bolzun, özün uzun bolzun, -timiş "... tövləndə ilxin olsun, ömrün uzun olsun, - demiş [İB,71]; - Orta yüzillikdə ağıl sözünün mənası daralmış, M.Kaşğari oğuz tayfasının dilində " qoyun saxlanan yer" mənasında işlənməsini göstərmişdir; - *ağılda* oğlak toğsa, arıkda otı bitər "*ağılda* oğlak toğulsa, çay qırağında otu bitər" [MK, I,s.134]; - *Ağılın* qapısını bərkitdi (KDQ) və s.

Bu sözün şivələrdə qədim forma və mənası qorunub saxlanmışdır. Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl və Zəngilan şivələrində "yayda mal-qara saxlamaq üçün üstü açıq yer", Şirvan şivəsində "qışlaqda qoyunlar üçün yer", Şəki şivəsində "tövlə" mənasında işlənməkdədir; məs.: - Mən bu *ağıla* qoyun salmaram (Cəb.); - *Ağıl* çox mö:kəm tikilmişdi, içəri heç külək də keçməzzi (Şr.); - İneyi *ağıla* bağlı: fqavağına ot töhdü (Ş.) və s. [ADDL, 14].

Sökəl - xəstəhal. Bu söz Meğri şivəsində qədim forma və mənasında, Cəbrayıl və Zərdab (Körpükənd kənd şivəsi) şivələrində isə müstəqil şəkildə deyil, antonimi ilə birlikdə sağ-sökəl ifadəsinin tərkibində ilkin mənasında işlənir; məs.: - Bajım da *sağ-sökəldi*, heş nə azarrıdı, nə sağ kimi sağ [5, 279];- Nə tər də gözdəri qalıp *sökəl* öküz gözü kimi ağara-ağara e! (Meğ.)

M.Kaşğarının lüğətində sökəl/sükəl şəklində "xəstə" mənasında işlənmiş və oğuzlara mənsub olması göstərilmişdir: sökəl sızdı "xəstə arıqladı, zəiflədi", sökəl tınığı artak "xəstənin nəfəs alması pisdır" [MK, II, 38, 63].

Yaş - təzə, tər. Bu söz müasir Azərbaycan ədəbi dildə "göz yaşı, quru sözünün antonimi" mənasında işlənsə də arxaik "təzə, tər" anlamı Cəbrayıl şivəsində mühafizə olunmuşdur; məs.: - Meyvəni qıran kimi *yaş-yaş* yemədin nə ləzzəti? T.Hacıyevin fikrincə, bu söz klassiklərin dilində "cavan" mənası bildirmişdir ki, bu da ilkin mənasına uyğun gəlir [5, 278].

Qədim Yenisey və uyğur yazılı abidələrində bu söz yaş şəklində "göz yaşı, yaşıl, təzə, gənc, cavan" mənaları daşımışdır; - yaş ot körüpən, yorıyu barıpan, sub içipən, *yaş* yipən ölümdə ozmıştır "tər ot götürüb qaçaraq getmiş, su içib, tər ot yeyib ölümdən xilas olmuş, - deyir [İB, 26]. M.Kaşğarının "Divanı" nda bu sözün çoxmənalılığı qorunub saxlanmış, "*yaş, təzə, göyərti, yaşıl* lıq, göz yaşı, yaşıl, yaşlı, gizlənmək, saxlanmaq" mənaları bildirmişdir; - yaş ot "təzə ot", *yaş- yuş* "yaşılıq", *yaş* yedim "göyərti yedim", *yaş* ət "təzə ət" [MK, III, 11, 146, 159].

Ülüş - pay, hissə. Bu söz Ağdam şivəsində ülüş, Ağcabədi şivəsində ülüs şəklində " arasına halva qoyulmuş yuxa" mənasında mühafizə olunmuşdur; məs.: - Mənə bir *ülüs* halva ver (Ağc.); - O yannan bəri yasda *ülüş* verriş cama:ta (Ağ.) və s. Xalqımızın adət-ənənəsinə görə, dini bayramlarda və yas mərasimlərində iştirakçılara arasına halva qoyulmuş yuxa paylayırlar.

Orxon- Yenisey abidələrində ülüg, uyğur abidələrində isə həm ülüg, həm də *ülüş* şəkillə rində "pay, hissə, tale, nəsb, bölük" mənalarında işlənmişdir. Uyğur abidələrində sözün işlənmə arealı genişlənmiş, ülüglük "bəxtli, xoşbəxt, səadətli", ülügləmək "paylamaq, bölmək" sözləri də işlənmişdir.

Bu söz M.Kaşğarının "Divanı"nda ülüg/ ülük/ ülüş formalarında "pay, hissə, nəsb, xalq arasında təqsim" mənaları bildirmişdir. M.Kaşğari ülüş sözünün sonundakı ş hərfinin **k** olduğunu, yəni **k** səsinin ş səsinə çevrildiyini göstərir [MK, I, 140]. Qıpçaq yazılı abidələrində bu söz ülü/ ülüş formalarında "pay, hissə, paylaşmaq" mənaları bildirmişdir. Tarixi inkişaf prosesində söz müxtəlif formalarda da işlənsə də tədricən məna daralması baş vermişdir. Şivələrdə də sözün yalnız "pay, paylaşmaq" mənası qorunub saxlanmışdır.

İlkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər: Yadağ – piyada. Bu söz yazılı abidələrdə yadağ/ yayax şəklində "piyada" mənasında işlənmişdir; məs.: ...barmış bodun ölü yiti *yadağın*, yalının yana kəlti "... hər tərəfə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda piyada yalın yenə gəldi [KT, 28]; - *Yadağ* atı çaruk, küçi azuk "Piyadanın atı çarık, gücü azıqdır" [MK, I,s. 182].

Bu söz Dərbənd şivəsində yayağ, Borçalı, Qazax, Qubadlı və Ordubad şivələrində yayax şəklində "piyada" mənasında saxlanmışdır; məs.: - Maşın düşməyəndə kəntdən asvəltəceg *yayağ* gəlmişig (Dər.); - *Yayax* getsək yorularıx, gəlin maşına minək (Br.); - Atam atdı, mən *yayax*, əlimdə dəmir dayax (Qub.) [ADDL,543]və s.

Bar - getmək, yola düşmək. Qədim yazılı mənbələrdə *bar/var* şəklində “getmək, yola düşmək” mənası bildirmişdir; məs.: - Kanım kağan...törük kazğanıp uça *barmıs* “Atam xaqan... qanun yaradıb vəfat etmiş [KT, 15]; - ol məndin burun *bardı* “o məndən öncə gəldi” [MK, I,307]; - Məsləhət gördülər ki, Dədə Qorqud varsun (Kdq);-Dərilibbir yerdə ol şahə *varun* (Mustafa Zərir); - Zülfün ucundan nə çox- çox yelə *vardı* başlər (Nəsimi); - *Vara-vara* artdı zülmü sitəmin (Vaqif) və s.

Bu söz qərb qrupu şivələrində daha çox “*varıf getməx*”, əksər şivələrdə isə “*vargəl*” ifadələrinin tərkibində işlənir. M.Şirəliyevin fikrincə, *vargəl* ifadəsi iki sözdən əmələ gəlmişdir: 1) varmaq, getmək; 2) gəlmək [19,169]. *Var* sözü müstəqil şəkildə qədim mənasını Qazax, Tovuz, Borçalı şivələrində və İraq- türkmən ləhcəsində qoruyub saxlamışdır; məs.: - Mən *vardım* nənəmin yanına getdim (Qaz.); - Nigah mərasiminə qədər adaxlı qız *varacağı* oğlanın necə olduğunu bilməz (İt.).

Say - düz, hamar yer. Ağdam şivəsində *say* sözü *saya* şəklində “hamar, düz” mənasında qorunub saxlanmışdır; məs.: *Saya* yerdə bostan əkirix` ; - Taxıl *saya* yerdə yaxşı əmələ gəlir və s. *Say* sözünün ilkin forma və mənası Bakı, Quba və Salyan şivələrində də qorunub saxlanmışdır [ADDL, 2007,422].

Qədim uyğur abidələrində bu söz *say* şəklində “düzən, çöl, şəhra” mənası bildirir. M.Kaşğarının “Divanı”nda da bu sözün forması *say* şəklində saxlanmış, məna isə dəyişərək “qara, daşlıq yer” anlamında işlənmişdir [MK, III, 158]. Qıpçaq yazılı abidələrində də *say* sözü çoxmənalıdır, *say yer* ifadəsi “torpaq, ərazi” mənasında saxlanmışdır.

Türk dilinin şivələrində də *say* sözü çoxmənalı olub müxtəlif mənalar bildirir, İsparta, Maraş, Kayseri şivələrində “dik qayalıq, daşlıq yer” mənasında yayılmışdır [17, 3558].

Ulaş - çatmaq, bitişmək, birləşmək. Bu söz Laçın şivəsində *ulğaşmax* şəklində “birləşmək” mənasında işlənir; məs.: - Siznən ulğaşmağım gün dağıleydi və s. *Ulaş* sözü ilkin forma və mənasında, yəni *ulaşmax* şəklində İmişli, Kürdəmir və Mingəçevir şivələrində “ qarışmaq, qoşulmaq” mənasında saxlanmışdır [2,517].

M.Kaşğarının “Divanı”nda bu söz *ulaş* şəklində “ çatmaq, bitişmək, birləşmək” mənaları bildirir: bir nənq birgə *ulaşdı* “bir nəsnə bir nəsnəyə çatdı” [MK, I,238].

Uruk - tayfa, nəsil. Bu söz Ağdam və Şuşa şivələrində uruğ- turuğ şəklində “tayfa, nəsil” mənası bildirir; məs.: - Heş bütöy *uruğ-turuğunuzda* belə ağıllı uşağ olmuyuf (Şş.). Bu söz Azərbaycan dili şivələrində uruğ/x variantlarında “ çoxdoğan (Ağc.), qarşı, qabaq (Sab., Bs.), nəsil (Bs., Göy.,Q.,Sab.) mənalarında yayılmışdır [2,519, 520]. Göründüyü kimi, Qarabağ şivələrində sözün toplu mənası (nəsil, qohum) qoşa sözlə ifadə olunur. Qoşa sözlərin topluluq bildirməsinin tarixi o qədər qədimdir ki, bunu kəmiyyətin ilkin forması hesab etmək olar. Şumerçədə də ismin cəmini əmələ gətirmək üçün sözün tam və qismən təkrarından istifadə olunmuşdur: udu-udu “qoyunlar” [6,27]. Bu hadisə Orxon-Yenisey abidələrində, Şərqi Türkünstan mətnlərində, M.Kaşğarının lüğətində və b. qədim yazılı abidələrdə də mövcuddur [11,33-34]. Toplu semantikəli qoşa sözlərin xalq danışığı dilində intensivliyini “Kitabi –Dədə Qorqud“ abidəsindən də görmək olar: qul- qaravaş, altun- aqça, sığın- keyik, ata- ana, ana- baba və s.

Qədim türk yazılı abidələrində bu söz uruğ şəklində “qəbilə, boy, nəsil, soy” mənası bildirmişdir; Türk bodun, ölürəyin, uruğsıratayın, - tir ermis, yokadubarır ermis “ Türk xalqı, ölək, nəslimizi kəsək,- deyirmiş, yox olaraq gedirmiş [KT, 10]. M.Kaşğarının “Divanı”nda uruğ- turığ” şəklində “qohum” mənasında işlənmişdir: ...buna bənzədilərək qohumlara “uruğ- turığ” deyilir [MK,I, 133]. Qıpçaq yazılı abidələrində uruk/h sözü çoxmənalı olub “nəsil, uşaq, bir babadan çoxalan kənd, məhəllə, köpək balası və s.” mənalarda qeydə alınmışdır.

Bu söz müasir türk dillərində həmin mənada müxtəlif fonetik tərkibdə işlənmişdir: uruq (türk mən), uruğ (özbək), uruu (qırğız), ıruu (başqırd) və s. Türk dilinin İstanbul şivəsində də uruk sözü “oba, ailə” mənasında yayılmışdır [17, 4043].

Yolak - iz, cığır. Bu söz Zəngilan şivəsində *yolağa*, Cəbrayıl və Kəlbəcər şivələrində isə *yolax* şəklində “cığır, yol” mənasında yayılmışdır; məs.: - Cahanın qapısınnan *yolağa* var, ordan gəlin (Zən.); - Təkə görür ki, ovçu *yolaxda* duruf (Kəl.) [ADDL, 550].

M.Kaşğarının "Divanı"nda *yolak* sözü "çay, bulaq, cığır, çöldəki kiçik yol" (MK,III, 24) mənaları bildirmişdir. Bundan başqa, həmin dövrdə türk tayfa dillərində *yolak* sözü ilə paralel *iz* sözünün işlənməsi həmin sözün arealını məhdudlaşdırmışdır. Buna görə də dilin inkişafının sonrakı mərhələlərində *iz* sözü *yolak* sözünü həmin mənada üstələmişdir.

Bu söz türk dilinin bir çox şivələrində *yolak/ yolah* şəklində " keçiyolu, kiçik keçid, su yolu, arx, toxuma üstündə çizgilər, qapı və s." mənalarda işlənir [17, 4290].

Yazmaq - yaymaq. Azərbaycan ədəbi dilində yaymaq sözü ilə paralel Kəlbəcər və Gədəbəy şivələrində həmin mənada *yazmaq* sözü də yayılmışdır; məs.: - Toxum narı əlnən *yazıxlıyif* qurudullar (Kəl.) və s.

Qədim türk yazılı abidələrində yay və yayıl sözləri həmin mənayı bildirmişdir. Yalnız "yazı kıl" ifadəsində " dağıtmaq, yayılmaq" mənasında işlənmişdir: - Sələnekə sıka sançdım, *yazı kılım*, üküsi Sələndə kodı bardı " Selenqaya sızaraq qalib gəldim, dağıtdım. Çoxu Selenqa boyu getdi" [MÇ,16]. M.Kaşğarının "Divanı"nda *yazıl* və *yayıl* sözləri paralel işlənmişdir: *yayıldı/ yadhıldı* sü "qoşun yayıldı". M.Kaşğarının müşahidələrinə görə, çigillər və başqa türklər tərəfin dən *z (dh)* şəklində tələffüz olunan hərfi Rum və rus ölkələrinə qədər uzanan bulğar, suvar, yəmək, qırpaq boylarının hamısı *z* kimi tələffüz edirlər. Digər türklər ayağa "adhak", bunlar azak deyirlər [MK, I, 106; III,186]. Göründüyü kimi, qədim türk tayfa dilləri arasında mövcud olmuş *y~z* səs uyğunluğunun izləri şivələrdə hələ də qalmaqdadır.

Taş/ tış - çöl, bayır. Şuşa şivəsində *tışarı*, Ağdam şivəsində isə *dişğarı* sözlərinin tərkibində "çöl, bayır" mənasında işlənir; məs.: - Otur evdə *dişğarıya* çıxma, so:xdu (Ağ.); -Həsən *tışarıda* qaldı, mən içəri girdim [2,137, 499]. Bu sözün tərkibi *tış/taş* kökündən və qədim istiqamət halın – *ğaru/körü/ arı* şəkilçisindən ibarətdir. Azərbaycan dilində bu şəkilçi arxaikləşmiş, zərf yaradıcı lığına xidmət edir.

Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində *tas/taş, tasık/ taşık* "çöl, bayır, çıxmaq" [T., 13, 30], *taş, taşık/tışık* "çöl, bayır, qürbət, geniş açıqlıq, çölə çıxmaq" [MK, s.513,543] mənası bildirmişdir. Hazırda bu söz müasir türk dillərində həm *d*, həm də *t* başlanğıcı ilə ədəbi dil səviyyəsində işlənməkdədir: *dış* (türk, qumuq), *taş* (özbək), *tış* (tatar, şor), *tıs* (Qaraqalpaq), *tas* (xakas, Tuva) və s. Azərbaycan dili şivələrində bu sözün *d* və *t* başlanğıcında işlənməsi türk tayfa dilləri arasındakı fərqi saxlanması ilə bağlıdır.

Semantik dəyişikliyə uğrayan sözlər: İni - kiçik qardaş. Qədim türk yazılı abidələrində *ini* şəklində "kiçik qardaş" mənası bildirmişdir; məs.: - Anta kisrə *inisi* kağan bolmış erinç "Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş" [KT, 4]; - ərin kiçik qardaşına *ini*, yaşca böyüksə *içi* deyilir" [MK, III, s.15].

Bu söz Şəki, Zaqatala və Qax şivələrində " arvadın kiçik qayını" , İrak- türkmən ləhcəsində isə "qayın arvadı" mənasında qorunub saxlanmışdır; məs.: -Zəhranın *inisinin* toyunda Bakidən gəlmişdi oxiyən (Ş.) və s. *İni* sözü qazax, qaraqalpaq, qırğız, başqırd, tatar və Altay dillərində də həmin mənada işlənməkdədir.

Tuğ - bayraq. Qədim yazılı abidələrdə *tuğ* şəklində "bayraq" mənasında işlənmişdir; məs.: - *Tuğ* taşık erikli yəlmə əri kəlti, yağı kəli, - tidi "Bayraq qaldırıb, səfərə çıxan zaman kəşfiyyətçi gəldi."Düşmən gəlir", - dedi (MÇ, 17); - tokuz *tuğluğ* xan "doqquz bayraqlı xan və ya xaqan" [MK, III,S.135]; - Qazan bəgün qartaşı kəfə rin *tuğilə* sancağı qılıcladı, yerə saldı (KDQ).

Bu söz Ağsu, İmişli, Şuşa və Zərdab şivələrində "bayraq", Ağcabədi və Yevlax şivələrində "dik, hündür", Ağdam, Ağdaş, Bərdə, Gəncə, Göygöl, Qax, Mingə çevir, Oğuz, Şəki, Şuşa, Ucar və Zaqatala şivələrində " narın süpürgə" mənalarında yayılmışdır; məs.: - Meydana hər dəstə öz *tuğuynan* gəlmişdi (Ş.); - Büyün üç *tuğ* bağlamışam (Ağ.); - *Tuğ* dağa çıxmağ olmaz (Ağc.) [ADDL, 506] və s.

Tuğ sözü müasir türk, türkmən, qaqauz, özbək, uyğur, qazax, qırğız və başqırd dillərində ədəbi dil səviyyəsində həmin mənada işlənməkdədir.

Ula - bağlamaq, qoşmaq. Azərbaycan ədəbi dilində *ulamaq* sözü itin və qurdun çıxardığı səsə deyilir. Bu söz Füzuli və Xocalı şivələrində həmin mənadan əlavə, *ulamağ* şəklində " birləşdirmək,

calamaq və əlavə etmək” mənaları da ifadə edir; məs.: - Hələ mı:n başına ağaş *ulamı şam* (Xoc.); - Bırda nə var ki, ipləri uc-uca *ulaginən* getsin (F.) və s.

Qədim türk yazılı abidələrində *ula* sözü “bağlamaq, qoşmaq, qoşulmaq, ardınca getmək” mənaları bildirmişdir: Kutluğ oğlanın *ulatık* “Kutluğ oğlanı ilə qovuşdurduq (Talas, IX);- Sınukının səpər mən, üzükünün *ulayur* mən “ Sınıqlarımı birləşdirirəm, üzümüşlərimi calaşdı rıram” [IB, 73]. M.Kaşğarının “Divanı”nda *ula* sözü “ulaşmaq, tapışmaq, calamaq, əlavə etmək” mənaları daşıyır; məs.: -*ulağu* nənq “bir şeyə əlavə olunan şey “paltar yamağı kimi”), ol yip *uladı* “ o, ipi bir-birinə bağladı [2006:I, 193; III, 238]. Qıpçaq yazılı abidələrində *ula* sözü “bitişdir mək, çatdırmaq” mənaları ifadə edir [8,292].

Una - razı olmaq. Bu söz Ağcabədi şivəsində *unamax* şəklində “başa düşmək, anlamaq” mənasında işlənir; məs.: -Ələsətin dediyinnən bir şey *unamadım*; - Gejə səsdən uşaxlar *unamışdı* və s.

Qədim türk yazılı abidələrində *una* sözü “razı olmaq, razılaşmaq” mənası bildirmişdir: Sü yorılım tısər *unaman* “Qoşun yürüdək, - desə razı olma” [T, 35]. M.Kaşğarının “Divanı”nda *una* sözü “razı olmaq, qəbul etmək” mənasında işlənmiş dir; ol bu işığ *unadı* “o bu işə razı oldu” [MK,III, 238]. Qıpçaq yazılı abidələrində bu söz yaxın mənada “qəbul etmək, boyun əymək, itaət etmək” mənaları ifadə etmişdir [8,293].

Türk dilinin Qars bölgəsinin İrişli, Bayburt, Sarıqamış şivələrində də *unamak* sözü “ anlamaq” mənasında mühafizə olunmuşdur [17,4041].

Nəticə. Araşdırmadan aydın olur ki, Azərbaycan dili dialektlərinin lüğət tərkibinin əsasını qədim və orta yüzilliklər türk dillərinin leksikası təşkil edir. Müasir dialektlərimizdə qədim sözlərin fərqli forma və mənada işlənməsi qədim türk tayfa dilləri arasında M.Kaşğarının də qeyd etdiyi fərqlərlə bağlı əmələ gəlmişdir (yaydı~yazdı, dış~ tış “çöl, bayır” və s.). Zaman keçdikcə bir qisim sözlərin isə arealı məhdudlaşmış, yeni sözlərlə birlikdə həmin mənaları ifadə edir (varıf getmək, vargəl). Dialektlərin leksikasının M.Kaşğarının “Divanı” ilə müqayisəli öyrənilməsi xalqımızın və dilimizin tarixinin qədimliyini bir daha təsdiqləyir.

İxtisarlər: Ağ.- Ağdam, Ağc.- Ağcabədi, Bk.- Basarkeçər, Bər.- Bərdə, Bs.- Biləsuvar, Bor.-Borçalı, Cəb.-Cəbrayıl, Cul.-Culfa, Çən.- Çənbərək, Daş.- Daşkəsən, Dər.-Dərbənd, F.-Füzuli, Gəd.- Gədəbəy, Gg.-Göygöl, Göy.-Göyçay, Xv.-Xocavənd, Xoc.- Xocalı, İm.- İmişli, Qub.-Qubadlı, Kəl.-Kəlbəcər, Qk.- Qarakilsə, Qaz.- Qazax, Laç.- Laçın, Nax.- Naxçıvan, Ord.-Ordubad, Ş.- Şəki,Şr.- Şərur, Şş- Şuşa, Şah.- Şahbuz, Tov.-Tovuz, Zən.- Zəngilan

ADDL- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, QTS- Qıpçaq Türçəsi Sözlüğü, MK- Mahmud Kaşğari, KDQ- Kitabı- Dədə Qorqud, KT- Kültiqin abidəsi, MÇ- Moyun Çor abidəsi, IB- İrk Bitiq abidəsi, THADS.- Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Асланов В.И. «Дивану лугат- ит- тюрк» Махмуда Кашгари и Азербайджанский язык. СТ, 1972, №1, с.62-63.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq- Qərb, 2007.
3. Ələkbərova E. Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili. Türk dillərinin tarixi- müqayisəli leksikologiya məsələləri. I cild, Bakı: Kitab aləmi, 2004.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016
5. Hacıyev T. Cəbrayıl şivəsi. Bakı: Elm, 2018
6. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında/Azərbaycan filologiya məsələləri. Bakı:Elm, 1983
7. Kaşğari M. Divanü lüğət- it türk (trc.Ramiz Əskər). IV cild, Bakı: Ozan, 2006
8. Qıpçaq Türçəsi Sözlüğü (tr: R.Toparlı, H.Vural, R.Karatlı), 2. Baskı, Ankara, Öncü Basımevi, 2007

9. Kitabı- Dədə Qorqud (tr: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988
10. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət (tr.T.Hacıyev, C.Bəydili). Bakı: Öndər, 2004
11. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı: API nəşri, 1979
12. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2019
13. Məmmədov A. Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə. Bakı: ADMİU-nun nəşriyyatı, 2015
14. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa (trc. C.Qəhrəmanov, Ş.Xəlilov). Bakı: Elm, 1991
15. Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001
16. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993
17. Türkiyədə halk ağzından Derleme Sözlüğü VI cild. Ankara, 2009
18. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq- Qərb, 2008
19. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı: EA-nın nəşri, 1957

Rəyçi:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Terminologiya şöbəsinin müdiri
f.e.d., prof. Sayalı Sadıqova